

Tomáš Garrigue Masaryk jako socjolog

JAROSŁAW KILIAS
Uniwersytet Warszawski

Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937) to bez wątpienia najbardziej znana postać w dziejach czeskiej socjologii. Najstarsze czechosłowackie towarzystwo socjologiczne — jedna z dwóch konkurujących ze sobą w okresie międzywojennym organizacji socjologów — nosiło nazwę Masarykowskiego Towarzystwa Socjologicznego; przymiotnik ten znajduje się także w nazwie współczesnego Czeskiego Masarykowskiego Towarzystwa Socjologicznego. Choć Masaryk nie był pierwszym uczonym w Czechach zainteresowanym tą dyscypliną, uchodzi za jej symbolicznego ojca-założyciela. Większość członków pierwszego socjologów pokolenia akademickich zetknęła się z nim jako z nauczycielem akademickim lub przywódcą politycznym, a wielu odczuwało potrzebę uporania się z jego spuścizną. Owym próbom zadzięczam zresztą tytuł niniejszego artykułu, nie oryginalny bynajmniej, a stanowiący efekt (wielokrotnego!) „recyklingu” (Foustka 1910, Šapoval 1930, Chalupný 1937, Nový 1994a). Po przejęciu władzy przez komunistów jego dzieło trafiło na indeks, jednak kiedy znów wolno było je swobodnie studiować, nie spotkało się z wielkim zainteresowaniem socjologów. Jeśli chodzi o międzynarodowy obieg idei, zaistniało ono początkowo głównie w krajach niemieckojęzycznych, sukces

polityczny zaś zyskał mu popularność także poza nim. W niewielkim stopniu chodziło zresztą o socjologię, gdzie pozycję swego rodzaju „pomniejszego klasyka” zyskał głównie dzięki angielskojęzycznemu wydaniu, w redagowanej przez Morrisa Janowitza serii *Heritage of Sociology*, jego debiutanckiej pracy o samobójstwie, opatrzonej wstępem wschodzącej (wówczas) gwiazdy międzynarodowej socjologii, Anthony’ego Giddensa (1970). Wydaje się, że po pojawieniu się serii prac Zdeńka Nešpora, prezentujących inną niż dotąd wizję dziejów socjologii czeskiej okresu międzywojennego (por. Nešpor 2011), warto na nowo odnieść się do twórczości Masaryka, zwłaszcza że do dyspozycji są niepublikowane teksty, wydane w ramach zapoczątkowanej w roku 1995 edycji jego dzieł zebranych.

Tomáš Garrigue Masaryk — filozof, socjolog i polityk

Pochodzący z ubogiej rodziny na Morawach Tomáš Masaryk ukończył studia, a następnie uzyskał docenturę w Wiedniu. Jego rozprawa habilitacyjna została w roku 1881 opublikowana w formie książkowej jako *Der Selbstmord als soziale Massenerscheinung der modernen Zivilisation* („Samobójstwo jako masowe zjawisko społeczne nowoczesnej cywilizacji”, nowe wyd. czeskie Masaryk 1998a). Wkrótce potem jej autor przeniósł się do Pragi, gdzie został profesorem filozofii na czeskim uniwersytecie, utworzonym przez podział niemieckojęzycznej uczelni imienia Karola-Ferdynanda¹. Jako drugiego imienia używał już wówczas nazwiska żony, poznanej w Lipsku Amerykanki, unitarianki Charlotty Garrigue. W roku 1885 wydał pracę *Základové konkrétné logiky* („Podstawy logiki konkretnej”) poświęconą klasyfikacji nauk (Masaryk 2001). Nieco później opublikował także jej poprawioną, niemiecką wersję.

Jednak Masaryk był nie tylko uczonym, ale także, a może przede wszystkim, uczestnikiem życia publicznego i politykiem. Wraz z dwójką nieco młodszych kolegów–profesorów określających siebie mianem realistów, Josefem Kaizlem i Karlem Kramářem, wstąpił do partii młodoczeskiej, którą dość szybko opuścił, pozostając wszakże w polityce jako niezależny intelektualista, a później lider własnej partii. W połowie lat 80. XIX w. uczestniczył w dyskusji na temat prawdziwości „Rękopisów”, Królodworskiego i Zielonogórskiego, rzekomych zabytków średniowiecznej literatury czeskiej i uznanych źródeł romantycznej historiografii. Kontynuacją tych zainteresowań była seria prac

---

¹ Nie ma tu miejsca na omawianie rozległej literatury biograficznej, na wzmiankę zasługuje jednak niedokończona książka autorstwa Zdeńka Nejedlego (1931a, 1931b, 1932, 1935, 1937) oraz najnowsza, nieukończona siedmiotomowa biografia pióra Stanislava Poláka (2000, 2001, 2004, 2006, 2009, 2012). Po polsku dostępny jest popularny życiorys napisany przez Janusza Gruchałę (1996).

dotyczących sensu czeskich dziejów jako realizacji ideału humanitarnego, wywodzącego się z czeskiej Reformacji, mających stanowić naukową (socjologiczną) podstawę dla czeskiej polityki. Tworzyły je wydane w roku 1895 *Česká otázka* („Kwestia czeska”) i *Naše nynější krize* („Nasz obecny kryzys”) (Masaryk 1990a) oraz o rok późniejszy *Jan Hus* (Masaryk 1990b). Ich publikacja dała początek wieloletniej dyskusji określanej mianem sporu o sens dziejów czeskich². Nieco podobny charakter miała praca *Karel Havlíček*, poświęcona dziennikarzowi i politykowi, ważnej postaci czeskiego Odrodzenia Narodowego (Masaryk 1996a). Wydana w tym samym okresie *Otázka sociální* („Kwestia socjalna”, Masaryk 1947), opublikowana również w niemieckiej wersji językowej, stanowiła analizę marksizmu i polemikę z nim. Dla jeńskiego wydawcy Eugena Diederichsa zaczął Masaryk pisać nieukończoną książkę *Russland und Europa* (*Rosja i Europa*), opartą na analizie filozofii, myśli politycznej i beletrystyki diagnozę stanu rosyjskiego ducha. Jej pierwszy tom (w dwóch częściach) pojawił się w roku 1913; jego czeską edycję opublikowano dopiero po pierwszej wojnie światowej. Tom trzeci po raz pierwszy ukazał się zaś po angielsku w roku 1968, kompletne zaś czeskie wydanie dzieła ujrzęło światło dzienne dopiero w połowie lat 90. XX w. (Masaryk 1995, 1996b, 1996c).

Masaryk nie wahał się angażować w publiczne spory, zarówno na terenie Czech, jak i w Wiedniu, z których najbardziej znany dotyczył obrony Leopolda Hilsnera przed oskarżeniem o rzekomy mord rytualny (Kovtun 1994). Choć zyskał rozgłos jako publiczny intelektualista, jego sukcesy jako polityka były długo umiarkowane. Miał zagorzałych zwolenników, jednak choć został kilkakrotnie wybrany do wiedeńskiej Rady Państwa, jego partia nie była znaczącą siłą polityczną w Czechach. Stronnictwo realistów, w zgodzie z Masarykowską, konsekwentnie kulturową koncepcją narodu, kładła nacisk na działalność kulturalno-oświatową, określaną mianem „polityki kulturalnej” raczej niż na klasyczną politykę³. Po wybuchu wojny światowej, zniechęcony arogancją i krótkowzroczną polityką zagraniczną Austro-Węgier i świadom nierówności potencjałów gospodarczych i wojskowych państw centralnych i Ententy (por. Masaryk 2005) wyjechał do Szwajcarii, potem zaś do Paryża i Londynu, gdzie działał na rzecz niepodległej Czechosłowacji. Jesienią 1918 r. wrócił do kraju jako jej pierwszy prezydent i piastował to stanowisko do śmierci. Podczas wojny napisał m.in. książkę *Nová Evropa* (*Nowa Europa*, Masaryk 1994), rozbiór jej przyczyn i charakteru oraz projekt nowego, demokratycznego porządku europejskiego. Ostatnią większą pracą Masaryka była *Světová revoluce* (*Światowa*

² Najważniejsze wypowiedzi zebrał i omówił Miloš Havelka (1995).

³ Analizę Masarykowskiej koncepcji narodu zawiera moja książka *Naród a idea narodowa: nacjonalizm T.G. Masaryka* (Kilias 1998).

rewolucja) — opis jego wojennej aktywności oraz analiza Wielkiej Wojny jako rewolucji, ostatecznego starcia zachodnich, ożywianych duchem humanitaryzmu demokracji z teokratycznymi państwami centralnymi (Masaryk 1925). Pracę tę przełożono na wiele języków, w tym także na polski (Masaryk 1928)⁴. Na uwagę zasługuje także powstałe na podstawie rozmów z filozoficznie kompetentnym partnerem, pisarzem Karlem Čapkiem, *Hovory s T.G. Masarykem (Rozmowy z T.G. Masarykiem: Čapek, Masaryk 1990)*.

Potencjalnie interesująca dla badacza socjologii twórczość Masaryka nie ogranicza się do wydawnictw książkowych. Ważne są także pomniejsze publikacje, w tym broszury, drukowane wersje wykładów i odczytów oraz artykuły (i cykle artykułów) w czasopismach. Sam filozof był współzałożycielem pism „Atheneum” oraz jego późniejszej trybuny, „Našej doby”. Z punktu widzenia socjologa najbardziej interesujące są niektóre z wczesnych broszur i artykułów, zebranych w kilku tomach opublikowanych w serii jego dzieł (Masaryk 1998b, 2004), a także opublikowaną w latach 1900–1901 w „Našej době” serię artykułów, składających się na pierwszą część nieukończonego systemu Masarykowskiej socjologii, zatytułowaną *Rukověť sociologie (Podręcznik sociologii: Masaryk 1900/1901)*. Jeśli chodzi o wykłady, to na szczególną uwagę zasługuje dostępny w postaci litograficznej kopii, pochodzący z roku 1885 nieautoryzowany zapis pod tytułem *Praktická filosofie na základě sociologie* („Praktyczna filozofia na podstawie socjologii”). Choć formalnie chodziło o zajęcia z etyki przeznaczone dla studentów prawa, faktycznie był to zorientowany na problemy etyczne wykład z socjologii ogólnej i najbardziej kompletna ze znanych prezentacji socjologii Masaryka. Choć wspominał o nim już Nejedlý (1935), nie odwoływali się doń autorzy piszący o Masarykowskiej socjologii⁵. Wydaje się więc, że jego niedawna publikacja w formie książkowej (Masaryk 2012) rzuca na nią w istocie nowe światło.

Masaryk jako socjolog: dzieje problemu

T.G. Masaryk nie był jedynym czeskim autorem interesującym się nową dyscypliną naukową (czy projektem stworzenia takowej) jednak odegrał wielką rolę jako jej popularyzator. Jej nazwa, która pojawiła się już w tytule jego rozprawy habilitacyjnej, trafiła także do publicystyki realistów. Głosili oni konieczność racjonalizacji czeskiej polityki przez oparcie jej na wiedzy eksper-

---

⁴ Przekład autorstwa Władysława Mieczysława Kozłowskiego uchodzi za niedobry (Bartowski 1930).

⁵ W ich tekstach przywoływany był inny niepublikowany tekst wykładów, pochodzący z 1902 r. (Obrdlík 1937: 307, Král 1938: 7)

tów, za jakich się sami uważali, i potrzebę modernizacji rodzimego życia intelektualnego jako takiego, w tym otwarcia go na nowe, pochodzące z Zachodu prądy intelektualne. Najważniejszym z nich był pozytywizm, a wraz z nim socjologia, propagowana przez Masaryka i Kaizla. Tak rozumiana była ona równoznaczna z nowoczesną, zachodnią myślą społeczną. Sam TGM używał tego terminu także jako nazwy dla mniej lub bardziej określonych, swoście naukowych dociekań nad życiem społecznym; jak się wydaje, dla szerszej publiczności oznaczał on również zainteresowanie kwestią socjalną. W kontekście sporu o sens dziejów czeskich Masaryk i jego zwolennicy socjologicznym nazywali stanowisko odrzucające przesadne zainteresowanie narodową przeszłością jako kluczem do czeskiej tożsamości. Wraz z nadejściem pokolenia uczniów, którzy tak jak Břetislav Foustka (habilitowany w 1905 r.) poświęcili swe kariery badawcze uprawianiu nowej dyscypliny, termin ten zaczął faktycznie oznaczać rzeczywiste, odwołujące się do danych empirycznych dociekania nad życiem społecznym.

Pojawienie się uczonych identyfikujących się z nową dyscypliną, którzy wkrótce stworzyli zręb kadr przeżywającej burzliwy rozwój instytucjonalny czechosłowackiej socjologii akademickiej, przyczyniło się do narodzin ściślejszej dyscyplinarnej refleksji nad Masarykowską socjologią. Nie bez znaczenia był przy tym fakt, że na większość z nich Masaryk miał bezpośredni wpływ jako nauczyciel akademicki, bądź — jak w przypadku Chalupného — polityk. Jego pozycja jako prezydenta Republiki dodawała autorytetu nowej dyscyplinie, ale też zwiększała zainteresowanie jego własną twórczością. Powstające w jego efekcie publikacje, choć często tworzone dla uczczenia jego kolejnych rocznic i jubileuszów, niekiedy miały apologetyczny charakter. Dla bodaj większości ich autorów Masaryk stanowił punkt odniesienia pozwalający zdefiniować własne stanowisko naukowe, przy czym kontekst teoretyczny ich rozważań wyznaczał najczęściej Comte'owski pozytywizm.

Za bezpośredniego spadkobiercę Masarykowskiej tradycji uważał się czołowy twórca „brneńskiej szkoły socjologicznej” Inocenc Arnošt Bláha (1997), który ukuł termin „krytyczny realizm” jako nazwę dla orientacji teoretycznej pośredniej między socjologicznym obiektywizmem, właściwym szkole Durkheima, a psychologizującym subiektywizmem. Reprezentantem tak rozumianego krytycznego realizmu miał być właśnie Masaryk, sam Bláha, a także większość współczesnych mu czeskich socjologów. Choć określenie „realizm” zostało oczywiście zaczerpnięte od TGM, za którego kontynuatora brneński autor się uważał, związek jego krytycznego realizmu z twórczością Masaryka nie jest oczywisty. U schyłku lat 60. XX w. kwestia ta stała się przedmiotem sporu między uczennicą Bláhy Juliáną Obrdlíkovą (1966: 107), próbującą w okresie „praskiej wiosny” ożywić tradycję teoretyczną swego nauczyciela, a kwestionującym Masarykowskie korzenie Bláhowskiego krytycznego reali-

zmu Janem Macků (1966: 6–8). Jak się wydaje, rację miał ten drugi, jako że termin „krytyczny realizm” dopiero z czasem został przez Bláhę zastosowany do twórczości Masaryka. Pierwotnie służył mu on jako określenie akceptowanego przezeń początkowo durkheimizmu, w myśl którego życie społeczne stanowiło rzeczywistość *sui generis*. Tak pojmowane stanowisko to odróżniał od dwóch nurtów teoretycznych redukujących ją do zjawisk psychologicznych — psychologicznego subiektywizmu (reprezentowanego przez Gabriela Tarde’a czy Georga Simmla) oraz obiektywizmu, którego reprezentantem był choćby Franklin Giddings z jego koncepcją świadomości rodzaju (*consciousness of the kind*) (Bláha 1912, 1913). W późniejszej, pochodzącej z przełomu lat 20. i 30. XX w., opublikowanej w kilku wersjach i językach opowieści o historii socjologii czeskiej przypisał Bláha Masarykowi rolę twórcy prawdziwie naukowej, empirycznej i stroniącej od spekulacji nauki społecznej (Bláha 1930, 1997). W istocie twórcę „szkoły brneńskiej” łączyło z nim głównie zainteresowanie problematyką etyczną oraz, *last but not least*, tendencja do mieszania opisów i sądów wartościujących, które wszak wywodził z naczelnej, choć w dość dyskretny sposób przywoływanej metafory społeczeństwa jako organizmu, wraz z pochodnymi pojęciami społecznego zdrowia i patologii⁶.

Inni czescy socjologowie byli mniej entuzjastycznie nastawieni do Masarykowskiej socjologii, ale zazwyczaj postrzegali ją w podobny sposób, widząc w niej początek czeskiej, rzeczywiście naukowej refleksji nad społeczeństwem i zestawiając ją z twórczością (innych?) reprezentantów pozytywizmu, na czele z będącym dlań najważniejszą inspiracją Comte’em. Nierzadko dochodzili do wniosku, że jego twórczość niezupełnie odpowiada standardom obowiązującym w tego typu twórczości naukowej. Nieformalny przywódca „praskiej szkoły socjologicznej”, Josef Král (1931), podejmując kwestię klasyfikacji nauk, której stworzenie wciąż uważał za istotny problem metodologii nauki, swym punktem wyjścia uczynił Masaryka, nawet jeśli nie traktował jego koncepcji jako jego ostatecznego rozwiązania. Nie przeszkadzało mu to wskazywać na problematyczne aspekty rozprawy o samobójstwie (Král 1927). Z kolei Josef Ludvik Fischer (1930) uznał, że Masaryk wpisał w pojmowaną po Comte’owsku dynamikę społeczną własny dylemat religijny, co uwikłało ją w nieusuwalne sprzeczności. Odrzucił też jego jednostronnie subiektywistyczną wizję społeczeństwa, ignorującą strukturalny wymiar zjawisk społecznych (zob. też Nový 1994b: 111–124). Emanuel Chalupný, autor kilku jubileuszowych tekstów o twórczości TGM, w tym artykułu z roku 1930 zatytułowanego *Masaryk jako sociolog* (zebrane w: Chalupný 1937), także w innych pracach podejmował — z czasem w coraz bardziej kry-

⁶ Więcej: Kilias 2000; rozbudowaną analizę (i odmienny pogląd na kwestię wartości w socjologii Inocenca Arnošta Bláhy) zawiera książka Dušana Janáka (2009).

tyczny sposób — kwestię jego dziedzictwa (Zumr 1994). Doceniał jego rolę jako założyciela naukowej socjologii, który wychodząc od wysoko przez niego samego cenionego Comte’owskiego pozytywizmu, nadał jej zasadniczo właściwy kierunek teoretyczny, respektując jakościową odmienną zjawisk przyrodniczych i społecznych i unikając modnej fascynacji biologią. Niemniej zarzucał mu, że w praktyce niedostatecznie przyczynił się do rozwoju nowej nauki (Chalupný 1948: 231-233). Autorzy zajmujący się twórczością Masaryka musieli się zmagać z niejednorodnością jego dzieła, które wykraczało poza ramy tego, co zwykle się uważało za socjologię i mniej lub bardziej wyraźnie dostrzegając brak odpowiedniości między założeniami jego projektu teoretycznego i praktyką badawczą (np. Obrdlík 1937, Král 1938).

Częściowa afirmacja połączona z umiarkowaną krytyką nie stanowiła jedyne go sposobu, w jaki czescy socjologowie okresu międzywojennego ustosunkowywali się do dziedzictwa TGM. U progu lat 30. XX wieku Jan Mertl, praski uczone młodszej generacji, pozwolił sobie na otwartą krytykę aktywności naukowej symbolicznego założyciela czeskiej socjologii, zarzucając mu nieuprawnione mieszanie opisów z sądami wartościującymi i przeciwstawiając jej Weberowski ideał nauki wolnej od wartościowania (Mertl 1929). Efektem była brutalna odpowiedź filozofa Emanuela Rádla (1932), który bronił Masaryka, atakując domniemany obiektywizm współczesnej mu socjologii czeskiej. Rádla wsparł z czasem sekretarz naukowy prezydenta, Vasil K. Škrach (1932), deklarujący się jako zwolennik niestroniącej od ocen „socjologii bilansującej”. Debata przerodziła się w chaotyczny i w istocie jałowy spór krytyków obiektywizmu ze społecznością profesjonalnych socjologów, w którym kwestia wartościowania w naukach społecznych mieszała się z problemami metodologicznymi (więcej: Kiliás 2001).

Przywoływany już, pochodzący z roku 1938 artykuł Josefa Krála *Masaryk sociolog* (*Masaryk sociolog*) można w pewnym sensie uznać za zamknięcie epoki międzywojennej, w której postrzegano Masaryka jako ojca-założyciela naukowej socjologii w Czechosłowacji. Choć nie był ostatnim tekstem w swym gatunku, jego autor w swych konkluzjach wpisał bohatera tekstu nie tyle (czy raczej: nie tylko) w kontekst współczesnej nauki, ile jej historii, wskazując, że nie recypował on późniejszej twórczości socjologicznej oraz uznając go za reprezentanta generacji socjologów ostatnich dwóch dziesięcioleci XIX w., takich jak Ward, Fouillée, czy Gumplowicz (Král 1938: 16). U progu lat 50. władzę przejęli komuniści, których stosunek do Masaryka zmieniał się od częściowej afirmacji i dyskusji z nim w okresie tuż powojennym po odrzucenie, próby dyskredytacji i wpisanie na indeks. Likwidacja „burżuazyjnej“ socjologii zamknęła na dobrych kilkadziesiąt lat także kwestię Masarykowskiego dziedzictwa naukowego. Tworzona na nowo od progu lat 60. socjologia czechosłowacka w niewielkim stopniu

nawiązywała do tradycji, a zainteresowanie historią dyscypliny, głównie „brneńską szkołą socjologiczną“, pojawiło się dopiero pod koniec „praskiej wiosny” i nie objęło TGM. Na renesans ograniczonej popularności mógł on liczyć dopiero u progu lat 90. XX w.

Wracająca do publicznego obiegu twórczość Masaryka znalazła się w zupełnie odmienionym kontekście interpretacyjnym. Przez socjologię przeszły w międzyczasie dwie rewolucje. Pierwszą wywołał napływ i dominacja odnoszącej wielkie sukcesy badawcze socjologii amerykańskiej, w której kluczową rolę odgrywały badania sondażowe z jednej, a teoria funkcjonalna z drugiej strony. Bez wątpienia jej efekty zachwiałyby dziedzictwem Masaryka takim, jakie postrzegali czescy socjologowie okresu międzywojennego: niedoskonałą odmianą pozytywizmu (względnie wzorem socjologii zaangażowanej; co prawda, w ten sposób widziały je osoby z marginesu instytucjonalnej socjologii). Druga rewolucja, zachodząca od schyłku lat 60., oznaczająca m.in. falę zainteresowania socjologią zaangażowaną, ponowny zwrot ku filozoficznej inspiracji, a zwłaszcza ku indywidualizmowi metodologicznemu i socjologii rozumiejącej, bardziej sprzyjała pewnym typom recepcji dzieła filozofa, będąc jednak nie mniej niż poprzednia niszcząca dla tradycji Masarykowskiej takiej, jaką wyznawali socjologowie czescy okresu międzywojennego. Nic więc dziwnego, że w tekstach piszących o nim autorów objawił się zupełnie inny niż wcześniej Masaryk.

Jak już wspominałem, powrót do tradycji TGM miał ograniczoną skalę. Muzeum Masaryka w Hodoninie zorganizowało pod koniec 1993 r. seminarium *Tomáš Garrigue Masaryk a sociologie*, z którego referaty zostały opublikowane w zbiorze pod tym samym tytułem (1994). W roku 1995, w setną rocznicę wydania *Českej otázky*, ukazał się monograficzny, Masarykowski numer „Sociologického časopisu”. Twórczość jej autora stała się przedmiotem zainteresowania kilku uczonych. Dociekania Miloša Havelki (np. 2001) odnosiły się do historii idei, dotycząc głównie Masarykowskiej idei narodu i koncepcji dziejów czeskich. Z kolei Lubomír Nový, choć stworzył teksty ważne dla badacza dziejów socjologii Masaryka (Nový 1994a, 1994b), najbardziej zainteresowany był jego filozofią i jej miejscem w dziejach myśli czeskiej. W swej ostatniej książce, zatytułowanej *Česká společnost a sociologické poznání*, do Bláhowskiej kategorii „krytycznego realizmu” próbował nawiązać — interpretując ją w wielce arbitralny sposób — nestor czeskich badań stratyfikacji, Pavel Machonín (2006).

W rewitalizację Masarykowskiej tradycji najmocniej zaangażowali się Jiří Musil oraz Miloslav Petrušek. Pierwszy z nich napisał i w kilku nieznacznie różniących się wersjach wygłosił i opublikował tekst *Masarykova sociologická teorie: co je z ní i stále živé?* (*Masarykowska teoria socjologiczna: co jest z niej wciąż żywe?*, Musil 1993, 1994). Celem jego niedługiego tekstu było skonfrontowanie koncepcji teoretycznej T.G. Masaryka ze współczesną teorią socjologiczną.

Co prawda w zgodzie z innymi badaczami był Musil zmuszony skonstatować, że Masaryk nie interesował się twórczością autorów obecnie uważanych za czołowych klasyków i założycieli współczesnej socjologii i że z niechęcią odnosił się do nowszej (w jego czasach) filozofii nauki, na czele z neokantyzmem, najważniejszym źródłem inspiracji metodologicznej socjologii niemieckiej przełomu XIX i XX w. (Musil 1994: 8, 11). Nie przeszkodziło mu to jednak dowodzić aktualności założeń Masarykowskiej teorii — których zresztą nie opisał ani nie analizował w systematyczny sposób — mającej polegać na odrzuceniu naturalizmu i determinizmu, ani znajdować licznych, śmiałych analogii między ideami głoszonymi przez TGM — niekiedy zresztą zaledwie ich zarysami — a różnorodnymi nurtami współczesnej socjologii, w tym interakcjonizmem i socjologią interpretującą (Musil 1994: 9-10, 12, 14). Ich opisy stanowią główną w istocie zawartość tekstu Musila.

Dzieło Masaryka stanowiło powracający temat twórczości Miloslava Petruska. Wśród jego prac można znaleźć napisaną razem z rosyjskim badaczem Nikolajem Narbutem (2009), obszerną analizę problemu zajmującego wielu badaczy spuścizny TGM — recepcji (względnie jej braku) współczesnej mu teorii socjologicznej — w istocie nie tylko socjologicznej. Co ciekawe, autorzy tekstu zajęli się nie tylko teoretykami uchodzącymi dziś za klasyków myśli społecznej, nierzadko mającymi niewiele wspólnego z socjologią, jak chociażby Zygmunt Freud, ale również socjologami ważnymi w czasach, gdy tworzył bohater ich tekstu, również takimi, o których się dziś rzadko wspomina, jak Piotr Michajłowski (Petrušek, Narbut 2009: 345-346, 354-355). W przypadku braku recepcji dzieł współcześnie uznanych klasyków autorzy czasem analizowali przyczynę ich nieznaności, kiedy indziej zaś szukali pokrewieństw lub paraleli z nimi (Petrušek, Narbut 2009: 348-354, 361-364). Powracający wątek stanowiła w pracach Petruska Masarykowska socjologia literatury, dokładniej zaś biorąc, pożytki zeń czynione jako ze źródła wiedzy o rzeczywistości społecznej (Petrušek 1994). Wydaje się, że głównym powodem, by się w ogóle zajmować Masarykiem, było dla niego zainteresowanie problematyką antropologii socjologicznej oraz motywem domniemanego kryzysu nowoczesności, który zajmował i bohatera niniejszego tekstu (Petrušek 1994: 34-36, Petrušek 2006: 14-28). Traktowanie kategorii „kryzysu” jako klucza do nowoczesności oraz jej niezmiennego (powracającego?) atrybutu, nie wspominając o traktowaniu pochodzącej sprzed wieku literatury socjologicznej jako źródła wiecznej żywej wiedzy o współczesności, jest tyleż nieuprawnione z historycznego punktu widzenia, co powszechne wśród socjologów. Nie ulega zresztą wątpliwości, że podobny prezentyzm, a w każdym razie historyczna nonszalancja nieobca była samemu Masarykowi, chociażby jako autorowi prac o sensie dziejów czeskich. W perspektywie Miloslava Petruska jawi się on jako socjologiczny eseista, autor takich dzieł, jak zbiór esejów

Moderní člověk a náboženství (*Nowoczesny człowiek i religia*, Masaryk 2000) raczej niż *Rukověti sociologie* (Petrušek, Narbut 2009: 363). Fundamentalne znaczenie, jakie dla samego Masaryka miała problematyka metodologii (systematyki) nauk oraz pozytywistyczne i scjentyistyczne tropy, tak wyraźne w jego twórczości, unieważniono za pomocą hasła o „socjologicznej nieżywołności” tego aspektu jego twórczości (Petrušek 1994: 37).

Jak widać, w Musilowskiej i Petruskowskiej interpretacji za klucz do twórczości symbolicznego założyciela czeskiej socjologii posłużyła współczesna socjologia interpretatywna i obowiązujący obecnie kanon klasycznej socjologii — niezależnie od dogłębnej znajomości, w każdym razie w przypadku drugiego ze wspomnianych autorów, faktycznej historii socjologii. Może nie stworzyła ona zupełnie nowego Masaryka-socjologa, jednak przesunęła punkt ciężkości na to, co wcześniej stanowiło kłopotliwy margines jego dzieła, unieważniając zarazem te jego aspekty, które czyniły zeń założyciela prawdziwie naukowych badań nad życiem społecznym, nadając mu zasadniczą wartość w oczach Bláhy czy Chalupného.

Czescy autorzy zajmujący się socjologią Masaryka częściej czynili to z potrzeby odniesienia się do jego tradycji — wszystko jedno czy samemu odczuwanej, czy wynikającej z konieczności stworzenia kolejnego artykułu jubileuszowego — niż jako historycy myśli socjologicznej, zainteresowani analizą jego teorii. Jest to najwyraźniej widoczne w przypadku najnowszej refleksji, zmierzającej do aktualizacji raczej niż opisu socjologii TGM. Spośród ostatnich prac *stricte* historycznych, problematyka Masarykowska pojawiła się w książkach Zdeňka Nešpora (2008, 2012) — obszerniej w pracy o socjologii religii, marginalnie w jego historii socjologii czeskiej okresu międzywojennego. Pisząc o niej, wziął autor za dobrą monetę twierdzenie Bláhy o Masarykowskiej genezie jego krytycznego realizmu, a negatywna ocena moralizującej socjologii Bláhy stanowi swego rodzaju powtórzenie Mertlowskiej krytyki Masaryka (Nešpor 2012: 112, 117), poniekąd zamykając krąg recepcji jego dzieła. Warto więc wrócić i do jego socjologii, tym razem w celu jej rekonstrukcji, nie zaś aktualizacji.

Masarykowski projekt socjologii

Choć do terminu „socjologia” Masaryk nie przestał się nigdy odwoływać, dzieła najbliższe temu, co uchodziło za typowe dla tej dyscypliny pochodzą głównie ze stosunkowo wczesnego okresu jego twórczości. Chodzi w szczególności o dzieła z lat 80. XIX w. — rozprawę o samobójstwie oraz *Konkretną logikę*, przedstawiającą autorską klasyfikację nauk i szczegółowo omawiającą miejsce, jakie

miałyby wśród nich zajmować socjologia. Ostatnią pracą w systematyczny sposób traktującą o socjologii była powstała na przełomie wieków *Rukověť sociologie*, rozdział wstępny nigdy nieukończonego podręcznika — systemu socjologii. Szczególne miejsce wśród wymienionych tekstów zajmuje *Praktická filosofie*, suplująca nigdy niepowstały, systematyczny wykład Masarykowskiej socjologii i wypełniająca treścią zarysowany w pracach metodologicznych szkielec teoretyczny. Skupienie uwagi na wcześniejszej twórczości czeskiego autora nie oznacza, bym traktował jego idee jako niezmiennie, jako że nawet między wspomnianymi pracami występują różnice, wynikające tyleż z poszerzania się jego wiedzy wskutek niezliczonych lektur, co z ewolucji poglądów. Oczywiście fakt, że *Praktická filosofie* powstała kilkanaście przed *Rukověťą sociologie* naraża mą analizę na zarzut anachronizmu, a by dojść do prawdziwie rozstrzygających wniosków należałoby uwzględnić także wspomniane przez przedwojennych autorów wykłady uniwersyteckie z roku 1902. Niestety, pisząc niniejszy tekst, nie miałem do nich dostępu.

Charakterystyczną cechą socjologicznej twórczości TGM jest racjonalizm, znajdujący odbicie w jej quasi-dedukcyjnym i apriorycznym charakterze. Przedstawiając swą koncepcję socjologii, wychodził on od jej miejsca w porządku nauk (Masaryk 1900/1901). Odwoływał się przy tym do własnej klasyfikacji nauk. Miała ona zasadniczo charakter przedmiotowy, opierając się zróżnicowaniu zjawisk badanych przez uczonych, które mogły stanowić relacje między fenomenami albo same zjawiska. Te z kolei dzielić się miały na przyrodnicze i duchowe. Stosownie do tego czeski autor wyróżniał następujące, abstrakcyjne nauki teoretyczne: matematykę jako naukę o stosunkach między zjawiskami, mechanikę, fizykę, chemię i biologię jako dyscypliny przyrodnicze, wreszcie dziedziny humanistyki — psychologię, socjologię, a wreszcie zamykającą jego system logikę jako naukę o pracy naukowej. Dochodziły do tego językoznawstwo i estetyka, w *Praktickéj filosofii* uznane za pozostające poza hierarchią, w *Rukověti sociologie* ulokowane między socjologią z logiką (Masaryk 2001: 61-125, 1900/1901: 3). Co więcej, Masaryk konstatował, choć z dezaprobatą, istnienie wyodrębnionych jedynie historycznie nauk o niejasnym statucie, takich jak filologia czy teologia (we wcześniejszej z prac uznawana za jednoznaczne przeciwieństwo myślenia naukowego w ogóle — Masaryk 2001: 164, 1900/1901: 10). Podobnie jak dla z upodobaniem i aprobatą przywoływanego przezeń Comte'a, bezspornie stanowiącego jego główną inspirację, hierarchia nauk nie miała jedynie formalnego charakteru, odbijając logikę rozwoju nauk, z których jedne dostarczały przesłanek rozwojowi drugich oraz odpowiadając potrzebom dydaktyki (Masaryk 2001: 56-57).

Z naukami abstrakcyjnymi związane były w myśl Masarykowskiej klasyfikacji nauki konkretne, również posiadające teoretyczny charakter. Konkretne dyscypliny socjologiczne miały wedle czeskiego autora stanowić

etnologia, antropologia, nauka o państwie i prawie, ekonomia, czy wreszcie historia. Jego zdaniem, niemożliwe było stworzenie apriorycznej i raz na zawsze kompletnej klasyfikacji nauk konkretnych, jako że ich charakter nie da się z góry określić (Masaryk 1900/1901: 3-6, 100-102). Oprócz nauk teoretycznych wyróżniał Masaryk (1900/1901: 3, 100-102) nauki praktyczne, przy czym praktyczną dyscypliną socjologiczną miała być polityka.

Choć czeski autor podkreślał jedność wiedzy naukowej, stworzony przezeń system nauki nie jest tak spójny jak francuski pierwowzór i to nie tylko z powodu braku konsekwencji — być może efektu nieco trzeźwiejszej już oceny znaczenia choćby i najślusznieszych klasyfikacji? Masaryk nie wierzył w możliwość zbudowania klasyfikacji nauk opartej jedynie na zróżnicowaniu obiektów badania, podkreślając znaczenie metody jako czynnika różnicującego nauki. Odrzucił on założenie o jedności przyrody, wydzielając zeń sferę spraw ludzkich, przedmiot dociekań nauk humanistycznych. Inaczej więc niż Comte, któremu swoiste cechy przyrody ożywionej kazały wyodrębnić biologię i socjologię, zajmujące się żywymi organizmami i w związku z tym korzystające z metod częściowo różnych od pozostałych nauk, w bardziej konwencjonalny sposób wyróżniał tradycyjną domenę humanistyki, której naukowy fundament stanowić miała niedoceniona przez Comte'a psychologia. Ich wzajemna relacja ulegała, jak się zdaje, subtelnej ewolucji. O ile w *Praktickej filosofii* usilnie podkreślał ich odrębność, twierdząc że przyrodoznawstwo i humanistyka tworzą odrębne hierarchie nauk, to w *Rukověti sociologie* złagodził ich opozycję, umieszczając na jednej, pionowej drabinie nauk (Masaryk 2001: 54-55, 1900/1901: 3, 7). Co istotne, mimo odrzucenia naturalizmu mocno podkreślał naukowy charakter socjologii:

Socjologia jest nauką, podkreślam nauką, w taki sposób i w takim sensie, w jakim nauką jest psychologia czy fizyka. To jest do dziś przez wielu odrzucane, ale niesłusznie, ponieważ trzeba a priori uznać, że to, co nazywa się życiem społecznym, musi i musi być przedmiotem nauki. (Masaryk 1900/1901: 99, wyróżnienie — J.K.)

Jego wywód zawiera wyliczenie różnego typu obiekcji wyrażanych wobec naukowości socjologii, w tym argumentów wskazujących na jej odmienność od przyrodoznawstwa, na które odpowiedział w nieco niejednoznaczny sposób, akceptując jedynie jej metodologiczną odmienność:

Dilthey i Rickert mogą wypowiadać się przeciwko naturalizmowi socjologii — zgoda, ale przeciwko naukowości socjologii nie ma uzasadnionego zastrzeżenia, nawet jeśli przyznajemy, że socjologia nie jest tak dokładna, jak fizyka, czy nawet matematyka. Ale wedle tej miary w ogóle nie byłoby nauki poza matematyką. (Masaryk 1900/1901: 99-100)

Choć w przytoczonym cytacie autor przywołał dwóch czołowych niemieckich teoretyków humanistyki, zaś *Einleitung in die Geisteswissenschaften* autorstwa pierwszego z nich swego czasu dość przychylnie zrecenzował oraz umieścił w spisie literaturze zalecaney (Masaryk 2004: 114-115, Masaryk 1900/1901: 1), w praktyce nie rozwijał i nie analizował ani Diltheyowskich, ani Rickertowskich, ani będących dziełem innych neokantowskich filozofów nauki idei metodologicznych, przywołując je zazwyczaj w polemicznym kontekście (np. Masaryk 1900/1901: 738). O wiele chętniej odwoływał się do pozytywizmu, a zwłaszcza do ulubionego Comte’em. Socjologii — nie tylko jako nauce abstrakcyjnej, ale także konkretnym dyscyplinom socjologicznym, w tym historii — przypisywał zdolność do ustanawiania praw analogicznych do tych, które wytwarzają nauki przyrodnicze. Co więc logiczne, był czeski autor zwolennikiem determinizmu, równocześnie deklarując, jego zdaniem niesprzeczną z nim, wiarę w wolną wolę (Masaryk 1900/1901: 666).

pozycja socjologii jako najważniejszej, abstrakcyjnej nauki społecznej i uznanie za dyscypliny socjologiczne nauk o tak ugruntowanej pozycji, jak historiografia czy nauki o państwie i prawie, sugeruje, iż był Masaryk socjologicznym imperialistą, tak jak Comte sprowadzającym wszystkie dyscypliny humanistyczne i społeczne — w istocie jedynie te z nich, które uznał za godne dalszej egzystencji — do roli służek (abstrakcyjnej) socjologii (ogólnej). Wniosek taki wydaje się jednak zbyt daleko idący. Naukom konkretnym czeski autor zostawił sporą autonomię, nie dekretując odgórnie ich liczby ani charakteru, ani nie sprowadzając ich do roli dostarczycielek materiału dla abstrakcyjnej socjologii. W ślad za Comte’em (i innymi współczesnymi sobie autorami) dzielił Masaryk tę dyscyplinę na statykę i dynamikę, tę drugą utożsamiając z filozofią historii, jej najstarszą formą i jednym ze źródeł współczesnej myśli socjologicznej (Masaryk 1900/1901: 103-105). Z dwóch form uprawiania socjologii za ważniejszą uważał statykę i protestował przeciwko, jak to określał „przesadnemu historyzmowi”. Jego zdaniem istotne miały być, jak głosił często później cytowany, *bon mot* „rzeczy, nie rozwój” (Masaryk 1990: 133). Jest to, przynajmniej na tzw. pierwszy rzut oka, nieco paradoksalne wobec faktu, że najchętniej eksplorowanym przezeń polem badań stała się właśnie filozofia historii. Do kwestii tej przyjdzie jeszcze wrócić, w tym miejscu zaś warto zauważyć, że Masarykowska niechęć do historyzmu kierowała się przeciwko dwóm obiektom. Pierwszym z nich było badanie zjawisk społecznych w kontekście ich rozwoju historycznego, któremu przeciwstawiał cokolwiek mętny prezentyzm, ze współczesności czyniący miarę dla historii, drugim zaś zniechęcający relatywizm, bodaj nieuchronna konsekwencja dążenia do zrozumienia przeszłości (Masaryk 1900/1901: 825-826, 905-910).

Przedstawiając metodologiczne założenia socjologii, wiele uwagi poświęcił Masaryk metodom, jakimi powinien (lub nie) posługiwać się

socjolog. Podkreślał znaczenie obserwacji zwykłych, codziennych zjawisk, które łatwo umykają niewykszolonemu odbiorcy; choć statystyka była dlań uprawnionym sposobem obserwacji zjawisk życia zbiorowego statystyka, podchodził do niej sceptycznie, jako że często służyła bardziej do epatowania liczbami niż jako rzetelne narzędzie badawcze. Podobne spostrzeżenie brzmi nieco autoironicznie w kontekście sposobu, w jaki sam wykorzystał ją w swej pracy o samobójstwie (Masaryk 1900/1901: 664). Sporo miejsca poświęcił logicznym i quasi-logicznym, jeśli tak wolno powiedzieć, aspektom wnioskowania i wyjaśniania zjawisk. Masaryk konsekwentnie odrzucał jednostronny naturalizm, podkreślając znaczenie psychologicznych podstaw życia społecznego. Szczególnie negatywnie odnosił się do analogii, w tym zwłaszcza do analogii organicystycznej. Wskazywał też na wieloprzyczynowy charakter zjawisk społecznych, krytykując monokauzalizm w ich wyjaśnianiu; jednym z naczelných instrumentów pojęciowych socjologa była dlań Comte'owska kategoria *consensu* (Masaryk 1900/1901: 907).

W swym artykule na temat relacji Masaryka do jego współczesnych Miloslav Petrussek i Nikoľaj Narbut (2009: 373) stwierdzili, że nie był on socjologiem systematycznym. Na tzw. pierwszy rzut oka jego socjologiczna twórczość zdaje się zadawać kłam temu stwierdzeniu. Pominąwszy rozprawę habilitacyjną, otwiera ją książka poświęcona systematyce nauk. Oparł się na niej także piętnaście lat później, gdy zamierzał zaprezentować swój system socjologii. Idea systematyczności pracy naukowej to *leitmotiv* jego twórczości, a oskarżenie o jej brak i o niedostatek świadomości metodologicznej to podstawowy zarzut pojawiający się w krytycznych zazwyczaj recenzjach dzieł innych autorów (Schmidt-Hartmann 1984: 191; por. Masaryk 1998b, 2004: 12.). Niezależnie więc od tego, czy i w jakim stopniu recypował zmiany zachodzące w filozofii nauk społecznych, pozostawał wierny comteowskiemu pozytywizmowi. Inna sprawa, na ile sam potrafił przestrzegać głoszonych przez siebie standardów.

Upodobanie do systematyki i wiara w znaczenie apriorycznej metodologii szczególnie rzucają się w oczy, jeśli porównać *Rukověť sociologie* ze współczesnymi jej, znanymi amerykańskimi podręcznikami socjologii: najstarszą książką tego typu, *An Introduction to the Study of Society* Albiona W. Smalla i George'a E. Vincenta (1894) albo z nieco późniejszym *Introduction of the Science of Sociology* Roberta E. Parka i Ernesta W. Burgessa (1921). Chociaż rozdział metodologiczny, logicznie poprzedzający pozostałe, w obu dziełach umieszczono na początku, zaraz po wstępie, wedle samych autorów jego znajomość nie była czytelnikom niezbędna. Park i Burgess (1921: VI-VII) zalecali, by czytano go jako ostatni, a Small i Vincent (1894: 17-18) sądzili, że nadaje się dla bardziej zaawansowanych studentów i wykładowca powinien zdecydować, czy go nie pominąć. U Masaryka było odwrotnie — zaraz w drugim zdaniu napisał: „z samej pracy będzie widać najlepiej, że i dlaczego dzisiejszy stan socjologii wy-

maga zwrócenia wielkiej uwagi na kwestie metodologiczne” (Masaryk 1901: 1).

Odmienny był też sposób przedstawiania metod nauki. W obu amerykańskich podręcznikach struktura narracji była całkiem inna i tworzyła ją, zarówno u Smalla i Vincenta, jak i u Parka i Burgessa, quasi-historyczna opowieść o powstaniu i rozwoju naukowej refleksji nad społeczeństwem. Najważniejsze wydarzenie stanowiła w niej działalność Comte’a, a jego ukoronowaniem (w przypadku starszej z prac), czy też ważnym, choć z sukcesem przewyżczonym etapem (w *Introduction of the Science of Sociology*), była organicystyczna koncepcja społeczeństwa. Inaczej niż u Masaryka, którego punkt wyjścia stanowiła systematyka i domniemana (choć mająca odbijać strukturę rzeczywistości) logika nauk, podstawą wywodu był proces rozwoju intelektualnego, a obie książki zawierają konkretne twierdzenia teoretyczne. W rezultacie charakter socjologii został przedstawiony jako efekt jej dotychczasowego rozwoju, nie zaś, jak u Masaryka, jako punkt wyjścia argumentacji. W rezultacie rozdziały metodologiczne amerykańskich podręczników zawierały podstawowy zarys koncepcji teoretycznych, do których autorzy odwoływali się w ich dalszej części. W *Rukověti sociologie* nie było o tym w zasadzie mowy. Taki sposób formułowania założeń metodologicznych pozostawia otwartym pytanie, na ile realna praktyka badawcza może w ogóle sprostać podobnego typu apriorycznym założeniom metodologicznym.

Praktyka Masarykowskiej socjologii

Choć twórczość Masaryka pozwala w ograniczonym stopniu sprawdzić, jak założenia metodologiczne przekładały się na praktykę naukową, kilka spośród wczesnych tekstów bliskich było socjologicznemu mainstreamowi. Debiutancka praca odnosiła się do samobójstwa jako zjawiska społecznego. Choć dziś socjologowie pamiętają głównie o nieco późniejszej pracy Durkheima (2006), idea zastosowania statystyki jako instrumentu pozwalającego opisać zjawiska natury moralnej, w tym samobójstwo, była w tym czasie popularna (Giddens 1970). Masaryk (1998a), odwołując się do bogatych danych statystycznych dotyczących ilości samobójstw w różnych krajach i okresach, skonstatował w swej pracy zwiększanie się ich liczby w społeczeństwach nowoczesnych. Analizując przyczyny tego zjawiska, dostrzegał je w procesie przejścia między nowoczesnym i dawnym porządkiem duchowym. Nowoczesnego człowieka cechować miała połowiczność — jednostronny intelektualizm i utarta wiary oraz emocjonalnego zakorzenienia, które niegdyś zapewniała religia. Rozwiązaniem miało być wykształcenie się nowego, całościowego światopoglądu, zakorzenionego w religii, choć nieopartego na żadnym z istniejących wyznań oraz pozostającego w zgodzie

z nowoczesną nauką. Jak więc widać, główny motyw pracy, skrywającej załączek nieodległej od Comte'owskiej, niezbyt w tej postaci oryginalnej filozofii historii, stanowił domniemany kryzys duchowy i moralny współczesności.

Jak już wspominałem, najbardziej kompletny zarys wczesnej Masarykowskiej socjologii zawiera wykład z praktycznej filozofii (Masaryk 2012). Jego interpretację utrudnia fakt, że *de facto* nie chodziło o kurs socjologii⁷, jak i fakt, że stanowi on zapewne wierny, ale nieautoryzowany zapis, podzielony na części i rozdziały przez znanych jedynie z inicjałów notujących. Niemniej jego zawartość to zorganizowany opis zjawisk społecznych. Choć otwierają go dość obszerne rozważania na temat oddziaływania przyrody na życie społeczne, rolę zasadniczego czynnika sprawczego przypisywał Masaryk samemu człowiekowi: „Człowiek jest tą główną przyczyną, tą zmieniającą się przyczyną, która wyjaśnia wszystko, co widzimy w społeczeństwie” (Masaryk 1900/1901: 37). Wychodził od Kartezjańskiego racjonalizmu (nawiasem mówiąc, częściej od Kartezjusza przywoływał w tekście swego ulubionego Platona):

[...] skłaniam się ku umiarkowanemu realizmowi (względnie ku umiarkowanemu idealizmowi), uważając Kartezjuszowskie *cogito ergo sum* [...] za punkt wyjścia we wszystkich kwestiach filozoficznych. Ze zdania tego wywodzę dla socjologii przede wszystkim ważką zasadę metodologiczną: wszelakie zjawiska społeczne w pierwszej kolejności i przede wszystkim musimy wyjaśniać psychologicznie i historycznie i dopiero w drugiej kolejności wypada wyjaśniać zjawiska społeczne oddziaływaniem przyrody (tamże).

Wbrew opinii Jiříego Musila (1994: 9-10), który dostrzegał pokrewieństwo między ideami Masaryka a pomysłami amerykańskiego symbolicznego interakcjonizmu, a poniekąd także wbrew sugestiom spisujących wykład, którzy zatytułowali jego drugą część „oddziaływanie człowieka na człowieka” — Masarykowskim punktem wyjścia była pojedyncza *j e d n o s t k a*. Jest to skądinąd zgodne z założeniem o naczelnej roli psychologii wśród nauk humanistycznych. Warto dodać, że psychologia, do której się odwoływał czeski uczony, polegała przede wszystkim na introspekcji i racjonalnej samoanalizie, nawet jeśli metoda ta miała ograniczenia, wynikające z charakteru natury ludzkiej: „ze swej istoty człowiek nie jest istotą rozumową: ta siła, która nami porusza, to co nas w życiu napędza, jest czymś, czego w niej [człowiek] nie może dobrze analizować” (Masaryk 2012: 40-41).

Człowiek był dla niego istotą rozumną, ale nie rozumową: „człowiek nie jest istotą teoretyczną” (Masaryk 2012: 41). I choć wierzył Masaryk w jego rozwój, zarówno intelektualny, jak i moralny, sądząc, że znaczenie

⁷ Ten byłby najpewniej inaczej zorganizowany, rozpoczynając się od szczegółowych rozważań na temat systematyki i metodologii nauk (por. Masaryk 1900/1901).

rozumu z biegiem czasu rośnie, to uważał, że i tak jego główną siłą napędową stanowią będą napędzające go uczucia i dążenia, zasadniczo irracjonalne i z trudem poddające się rozumnej woli. Są wśród nich uczucia niższe i wyższe, altruistyczne i egoistyczne, choć zapewne więcej jest tych niższych i egoistycznych. Czeski autor postrzegał człowieka jako istotę ułomną także z moralnego punktu widzenia (Masaryk 2012: 39-42, 43-53).

Wiele miejsca poświęcił Masaryk płci, życiu seksualnemu i rodzinie. Fakt, że tak uczynił, podejmując tę problematykę zaraz po analizie jednostki jako podstawy życia społecznego i przed opisem innych form uspołecznienia, może sugerować, że przypisywał rodzinie rolę podstawy szerszego życia społecznego. Mimo że faktycznie doceniał jej znaczenie, wiążące się przede wszystkim z jej funkcją socjalizacyjną, wypowiadał się na jej temat przede wszystkim jako niezależny stanowczy ocen moralista (Masaryk 55-73, 107-114). Podobne, choć zwykle bardziej dyskretne moralizatorstwo, nie było wówczas niczym wyjątkowym, a jeden z głównych motywów zainteresowania naukami społecznymi stanowiło poszukiwanie naukowych podstaw moralności. Za typowy pod tym względem można uznać wspomniany już podręcznik Smalla i Vincenta, odwołujących się do metafory źródłowej (Brown 1977: 77-99) społeczeństwa jako organizmu, którego zdrowie wymaga systematycznego wypełniania określonych funkcji. Umożliwiało to „obiektywną” klasyfikację zjawisk społecznych jako normalnych lub patologicznych, korzystnych lub szkodliwych dla ładu społecznego. W rezultacie statyka społeczna była dla amerykańskich autorów tożsama z etyką, stając się źródłem obiektywnych sądów wartościujących. Mimo że ocena zjawisk społecznych bywa względna, wierzyli oni w możliwość zidentyfikowania zjawisk bezspornie zdrowych i bez wątplenia patologicznych (Small, Vincent 1894: 19, 68). Masarykowskie sądy cechuje sugestywna stanowczość, jednak ich źródło pozostaje nienazwane, jako że nie jest nim sama struktura rzeczywistości przedstawionej. Ale jak właściwie mógłby Masaryk uczynić analizę socjologiczną źródłem obowiązujących norm i wartości, skoro wraz z odrzuceniem metafory organicystycznej zniknęły i domniemane obiektywne potrzeby społecznego organizmu, które miała ona odkrywać?

Wiele miejsca poświęcił Masaryk ważnej dla ówczesnej antropologii kwestii rozwoju rodziny, krytycznie analizując istniejące oraz prezentując swoją własną teorię, w myśl której najwcześniejszą formę rozwojową życia rodzinnego (małżeńskiego) stanowił promiskuityzm (heteryzm), po którym nastąpiła faza małżeństwa różnorodnego, przyjmującego formę poligynii lub dominującej z czasem monogynii (tak czeski autor określał związek jednego mężczyzny z jedną kobietą), a wreszcie najdoskonalsza z nich, także moralnie, prawdziwa monogamia (Masaryk 2012: 98-102). Jego rozważania są interesujące nie tyle ze względu na zawartość jego teorii, co sposób argumentacji. Po pierw-

sze, odwoływał się w nich do ewolucjonistycznych schematów rozwojowych, przywołując zaczerpnięte z nich wyobrażenia na temat życia ludów prymitywnych i cywilizowanych, nie opisując ich jednak systematycznie ani nie odwołując do ogólnych teorii rozwoju społecznego. Po drugie, choć chodziło o rozwój instytucji społecznych, opisy Masaryka odnosiły się głównie do sfery duchowej, przy czym rozwój oznaczał dlań zarazem moralne doskonalenie — stopniowe zbliżanie do ideału etycznego prawdziwej monogamii, stanowiącej nierozłączny związek kobiety i mężczyzny. Autor starannie unikał odwoływania się do praw rozwojowych i (makro-) strukturalnych mechanizmów życia społecznego, czy chociażby do czynników ekonomicznych. Gdy wspominał o czynniku ekonomicznym, chodziło mu o to, że bojowość ludzi pierwotnych zastąpiła z czasem pracowitość (Masaryk 2012: 101). Tym, co koniec końców stanowiło główny mechanizm rozwojowy, było intelektualne i moralne doskonalenie się jednostek („kiedy mężczyzna staje się mniej dziki, delikatniejszy, to i poligynia mu raczej zbrzydła” *ibidem*). Wydaje się nawet iż wierzył, że zasadniczą bez mała rolę odegrała w tym procesie świadoma refleksja nad życiem społecznym:

Kiedy rozum się w ogóle rozwijał i rozwijał, kiedy nadeszła obserwacja empiryczna, i lud zaczął przemyślać o organizacji politycznej, nieuchronnie poznali, że system poligyniczny nie wystarcza. [...] A więc poligynia była tylko fakultatywna, naturalny niedobór kobiet nigdy nie pozwalał i nie pozwala uogólnić poligynii, a więc *de facto* monogynia była zawsze powszechniejsza niż poligynia. W ten sposób stało się tak, że społeczeństwo, które w ogóle rozmyślało o swych stosunkach społecznych, miało tu pokazny materiał empiryczny, że przejście do monogynii było łatwiejsze, niż sobie wyobrażamy. (*Ibidem*.)

Ostatnią część wykładu spisujący zatytułowali „Społeczeństwo”. I w niej wykładowca poświęcił wiele miejsca krytycznemu rozbirowi różnorodnych teorii, od takich, które próbowały wyjaśniać powstanie społeczeństwa, po te tłumaczące jego funkcjonowanie. Znalazła się wśród nich także Spencerowska odmiana organicyzmu, potraktowana zresztą dość łagodnie, jako że autor ten, inaczej niż Lilienfeld czy Schäßle, zdawał sobie sprawę z metaforycznego charakteru organicystycznej analogii i używał jej w ostrożny sposób. Choć do owej analogii odwoływał się nawet Comte, zdaniem Masaryka (2012: 137) pełniła u niego jedynie marginalną rolę. Sam Masaryk odrzucał organicyzm, definiując społeczeństwo przede wszystkim w kategoriach intencjonalnego współdziałania jednostek:

Musimy więc powiedzieć, że społeczeństwo to określona liczba jednorodnych jednostek, zależnych od wzajemnej pomocy; nie jest to tylko współzycie obok siebie, ale życie dla siebie, zasadniczo świadome i celowe. Jest to współdziałanie wielu członków; do tego współdziałania bezpośredni kontakt nie jest potrzebny; bliskość i odległość to przy tym pojęcia względne. Uspołecznienie

może się wzmocnić i udoskonalić, społeczeństwo nigdy nie jest i nie było rzeczą gotową; organizacja społecznej wzrasta i zazwyczaj, jak wierzymy, zawsze zmierza do coraz lepszych rezultatów. (*Ibidem*, wyróżnienie w oryginale.)

Jego zdaniem istnienie i funkcjonowanie społeczeństwa najlepiej wyjaśniała psychologia jednostki, konkretnie zaś jej uczucia — być może do pewnego stopnia także te egoistyczne, przede wszystkim jednak altruizm i wzajemna sympatia (Masaryk 2012: 142). Społeczeństwo opierało się więc na wzajemnej zgodzie, trwając dzięki pozytywnym uczuciom oraz woli jednostek, przy czym na wyższych stadiach rozwoju coraz większą rolę odgrywać miał w nim rozum.

Jak już wspominałem, za główny instrument pojęciowy socjologii uważał Masaryk Comte'owską kategorię konsensusu. Jego własna, nieco dwuznaczna interpretacja tego pojęcia, zdaje się odbiegać od oryginalnej. U francuskiego autora (Comte 1961: 169-176) pojęcie konsensusu związane było z ideą społecznego organizmu i odnosiło się do mający charakter funkcjonalny harmonii różnych elementów życia społecznego typowych dla określonego społeczeństwa na danym etapie rozwoju. Choć posługiwał się on pojęciami „zgody” i „solidarności”, nie chodziło mu o świadomą i refleksyjną współpracę jednostek. U Masaryka także można znaleźć sformułowania sugerujące podobną interpretację tej kategorii:

Kiedy Cuvier po jednej kości mógł sobie wyobrazić, wykreślić przedpotopowe zwierzę, podobnie i my w społeczeństwie właśnie dlatego, że istnieje taka zgodność wszystkich członków, wnioskujemy z jednego o drugim. My mawiamy tak: ten i ten, powiedzmy, stopień moralności odpowiada stanowi społecznemu określonej epoki. (Masaryk 2012: 170)

Jak się jednak wydaje, najczęściej pojmował ją w kategoriach psychologicznych, odnosząc ją do zgodnej współpracy (wzajemnie do siebie podobnych?) członków społeczeństwa:

Ta zgodność oznacza wzajemność i zależność społecznych organów oddziałujących na siebie nawzajem i przez to oddziaływanie określających się jeden drugiego. Ta wzajemność jest psychologiczna i fizyczna. Konsensus powstaje i historycznie: ten sam wiek u poszczególnych jednostek prowadzi do tego samego stopnia rozwoju; każda płeć, każde pokolenie ma określone swoistości. Konsensus nie jest logiczny, nie jest li tylko moralny: jest to psychologiczne określenie społecznej wzajemności.⁸ (*Ibidem*.)

Za taką interpretację przemawia także fakt, że czeski autor łączył pojęcie *consensusu* z kategorią „ducha czasu”, a do rozważań o niej miała w bezpośredni sposób nawiązywać analiza opinii publicznej jako — by

⁸ Słowo „wzajemność” (czes. *vzájemnost*) ma w języku czeskim odmienny odcień znaczeniowy niż w polskim, odnosząc się raczej do wspólnoty niż symetrii wzajemnej relacji.

użyć Durkheimowskiej terminologii — formy świadomości zbiorowej (Masaryk 2012: 170-173).

Analizując sferę świadomości i komunikacji społecznej, wspominał Masaryk o języku i piśmie, ale także o zwyczajach i rytuałach. Widział w nich formę ekspresji życia wewnętrznego jednostek oraz wynik naśladownictwa, wierząc przy tym, że podlegają one ewolucji ku uproszczeniu i wysubtelnieniu (Masaryk 2012: 178-181).

Na swym wykładzie Masaryk omawiał także zagadnienie podziału pracy, polemizując z podejściem ekonomicznym, wywodzącym się z myśli Adama Smitha, zgodnie z którym zjawisko to miało służyć zaspokajaniu na drodze wymiany potrzeb życiowych jednostek. Sam widział w nim zjawisko bardziej powszechne, jego genezę wiążąc ze zróżnicowaniem ludzi — ich siły fizycznej, poziomu intelektualnego czy cech charakteru, itp. Co ciekawe, rozważając tę kwestię, najwięcej bodaj uwagi zwracał na stosunki nad- i podrzędności, a co za tym idzie — władzy i podporządkowania (Masaryk 2012: 145-150). Co charakterystyczne, wątek ten wielokrotnie powraca, a relacja zwierzchności i podporządkowania wydawała się wykładowcy elementarnym i niezmiennym składnikiem życia społecznego:

Jeden jest zwierzchnikiem, drugi podwładnym, inaczej być nie może, a wynika nieuchronnie z owej integracji u jednostek, że nie jesteśmy bynajmniej istotami, które byłyby zupełnie skoordynowane; dowód na to wynika z właściwego rozumienia świata metafizycznego. (Masaryk 2012: 145)

Właśnie ona była dla niego punktem wyjścia do opisu stratyfikacji społecznej. Analizując ją posłużył się Masaryk pojęciem klasy. Każde społeczeństwo miały, jego zdaniem, składać się z dwóch klas społecznych — rządzącej (wojowniczej) i pracującej (żywciele), przy czym rozwój miał zmierzać ku temu, że coraz większą rolę odgrywać będzie pierwsza z nich. Oprócz dwóch podstawowych klas w bardziej złożonych społeczeństwach miała istnieć również klasa pośrednicząca (handlowa), złożona z tych, którzy pośredniczyli między produkcją a konsumpcją. Jak widać, Masarykowska wizja struktury społecznej oparta była na czysto rozumowej analizie i odwoływała się do antropologicznych schematów rozwoju społecznego raczej niż do obserwacji współczesnego mu życia społecznego (Masaryk 2012: 157-162, 166-167).

Sporo miejsca poświęcił Masaryk zagadnieniom władzy politycznej (od której, jak można się domyślić, ważniejsza była dlań duchowa), państwu i administracji, a także narodowi (zob. Kiliias 2000: 54-62). Opisując je, odwoływał się do spopularyzowanego przez Spencera przeciwstawienia militaryzmu i industrializmu, twierdząc, że rozwój społeczny zmierza ku bardziej pokojowym, opartym na wzajemnej sympatii formom życia społecznego (Masaryk 2012: 164-166).

Lektura *Praktickéj filosofii* ujawnia, że odrzucenie naturalizmu jako filozoficznej przesłanki socjologii oraz organicyzmu i ewolucjonizmu, dwóch najpopularniejszych koncepcji teoretycznych epoki, stanowiło jedynie program negatywny, bez nich zaś nie był Masaryk w stanie zaproponować opisu życia społecznego porównywalnego do tego, jaki przedstawiali czołowi teoretycy epoki. Naturalizm wraz z organicyzmem stanowiły instrument pozwalający, choćby i w niedoskonały sposób, wykroczyć poza świat idei, by stworzyć śmiało — dla wielu późniejszych komentatorów zdecydowanie zbyt śmiało — opisy i teorie dotyczące struktury i funkcjonowania życia społecznego. Dysponując jedynie introspekcyjną psychologią, czeski autor nie miał ich czym zastąpić. Rezultatem stała się skrajnie racjonalistyczną (czy sensualistyczną) wizja społeczeństwa jako emanacji uczuć, woli, a w miarę postępów rozwoju w coraz większej mierze także rozumu jednostek, sprowadzając je w rezultacie do odbicia ludzkich idei i emocji. Warto podkreślić, że nie zaoferował też niczego, co mogłoby stanowić zapowiedź/analog teorii psychologicznego obiektywizmu, w rodzaju Giddingsowskiej koncepcji świadomości rodzaju (*consciousness of the kind*), czy idei na miarę Tarde'owskiego naśladownictwa. Mimo werbalnego odrzucenia „historyzmu”, w jego socjologii natrętnie obecne są rezydua ewolucjonizmu, już to w formie rozumowań rekonstruujących domniemany przebieg rozwoju społecznego (co prawda zmodyfikowanych przez swoisty platonizm, sugerujący finalistyczny charakter cykli rozwojowych), już to w formie typowych dlań wyobrażeń o tym, co prymitywne i cywilizowane. Lata 90. XIX w. były okresem szybkiego rozwoju filozofii nauki i socjologii. Powstały wówczas dzieła, które teoretycznie mogłyby zainspirować Masaryka i pozwolić mu usunąć przynajmniej niektóre ze słabych punktów jego socjologii. Niestety, jak wskazywało wielu badaczy spuścizny TGM i jak dowodzi chociażby *Rukověť sociologie*, skorzystał z niej jedynie w ograniczonym stopniu (Petrušek, Narbut 2009). Wbrew więc twierdzeniom współczesnych komentatorów jego dzieła, p r a k t y k a wczesnej Masarykowskiej socjologii to swego rodzaju u ł o m n a o d m i a n a s o c j o l o g i c z n e g o p o z y t y w i z m u . Pozostał zeń program stworzenia nowej nauki oraz trzon korpusu wiedzy podzielanej przez bodaj większość dziewiętnastowiecznych socjologów, odwołujących się do idei ewolucji i organicznej koncepcji społeczeństwa, jednak zubożony i mający luki, których czeski autor nie był w stanie wypełnić. Równocześnie sam nie miał on do zaoferowania w istocie niczego ponad to, co oferowali prawowierni pozytywiści (organicyści, ewolucjoniści).

Jeśli by się pokusić o analizę psychologiczną, to we wczesnych pracach socjologicznych Masaryka można znaleźć możliwą odpowiedź na pytanie, dlaczego nigdy nie skończył on *Rukověti sociologie* i nie stworzył własnego systemu socjologii. Analizowany wykład otwierający fragment podręcznika pokazuje, że nie dysponował instrumentami pojęciowymi, które pozwoliłyby w zadowala-

jący sposób wykonać to zadanie. Między eklektyzmem opisów i jednostronnym racjonalizmem (czy może sensualizmem?) teorii *Praktickéj filosofii na základě sociologie* a wskazaniem abstrakcyjnej metodologii, odrzucającej historyzm i monokausalizm, była zbyt wielka niewspółmierność, by mógł kontynuować dzieło. Zbyt głęboka była jego wiara w konieczność zaprowadzenia porządku do myślenia naukowego, będąca dlań podniecią do napisania *Konkrétnéj logiky* — i do bezwzględnej krytyki niezliczonych dzieł innych autorów, jeśli tylko brakowało im owego porządku.

Socjologicznie relewantna twórczość Masaryka nie kończy się na pracach mających w zamierzeniu autora prezentować systematyczną wiedzę z socjologii (ogólnej). Dla socjologicznego eseisty interesujące mogą być chociażby rozważania na temat religii w życiu nowoczesnego człowieka (Masaryk 2000). Sam za szczególnie godną zainteresowania, choć metodologicznie karkołomną (Petrušek 1994: 28-34), uważam Masarykowską praktykę wykorzystywania literatury pięknej jako źródła wiedzy o kulturze i społeczeństwie, którą zastosował przede wszystkim w *Rusku a Evropě* i w *Světovéj revoluci* (Masaryk 1995, 1996b, 1996c, 1925). Bez wątpienia ważna dla historyka socjologii jest jego analiza i krytyka koncepcji teoretycznych marksizmu, którym zarzucał głównie jednostronny materializm (Masaryk 1948a, 1948b), być może dzieła odnoszące się do filozofii dziejów czeskich, z pewnością zaś *Světová revoluce*, w której jego filozofia dziejów zyskała charakter globalny. Godny zastanowienia jest sam fakt, że tak wiele uwagi poświęcił Masaryk tej właśnie problematyce, skoro równocześnie deklarował pierwszeństwo statyki przed dynamiką społeczną. Należy przy tym zauważyć, że jego prace, odnoszące się w istocie do historii idei (choć sam Masaryk przypisywał owym ideom wielkie znaczenie praktyczne), odbiegały od (ogólnych) teorii rozwoju społecznego, w rodzaju Comte'owskiego prawa trzech stadiów, czy Spencerowskiej koncepcji ewolucji społecznej, uchodzących za esencję społecznej dynamiki. Jako teorię rozwoju społecznego cechuje je skrajny intelektualizm, jako że to idee miały być głównym, jeśli nie jedynym motorem zmiany społecznej.

Powracający wątek wspomnianych dzieł stanowił motyw kryzysu. Był on obecny już w pracy o samobójstwie, jednak z czasem zmieniało się Masarykowskie postrzeganie kryzysu i obok wymiaru społeczno-kulturowego oraz egzystencjalnego zyskiwał on coraz wyraźniejszy wymiar społeczno-polityczny. Zasadne wydaje się spostrzeżenie, że w ujęciu czeskiego autora dynamika społeczna długo miała w istocie pozorny charakter, służąc jako narzędzie do analizy współczesności, a w szczególności jej domniemanego kryzysu, przy czym autora niespecjalnie interesował sam proces zmiany. Jego sposób użycia elementów opisu historycznego trafnie scharakteryzował Lubomír Nový, odwołując się do przejętej od Václava Černého koncepcji ideogramów:

[...] dla Masaryka wytwory historii, epoki, osobowości i wydarzenia są ideogramami, nosicielami określonych znaczeń, których uporządkowanie tworzy iluzję ciągłości — wizję sensu historii: Bracia Czescy, Jan Hus, Odrodzenie Narodowe, Havlíček i tak dalej — wszystkie te zjawiska historyczne stanowią dla Masaryka wyrazy sekularyzacji, koncepcji humanitaryzmu, tradycji demokratycznej, otwarcie dla indywidualizmu i krytycznego myślenia, wyraz wewnętrznej wagi czeskości, apel o cywilizację, o pokojowe podejście do polityki. (Nový 1995: 4)

Najpełniejszy i otwarcie historyczno-filozoficzny, jeśli tak wolno powiedzieć, wyraz znalazła Masarykowska dynamika w *Světovéj revoluci*. Opisywana w pracach o sensie dziejów czeskich, wywodząca się z czeskiej reformacji idea reformacyjna i humanitarna zyskała tam jeszcze jeden wymiar, stając się zarazem ideą demokratyczną i zwracając przeciwko politycznemu absolutyzmowi. Za kamień milowy w jej rozwoju została uznana traktowana wcześniej ambiwalentnie rewolucja francuska, stanowiąca próbę wcielenia w życie idei demokratycznej i narodowej. Termin „demokracja” oznaczał przy tym nie tyle określony ustrój polityczny, ile zasadę duchową, oznaczając zarazem sekularyzację (choć nie upadek religii i instytucji kościelnych), pokojową pracę i administrację w miejsce panowania. Wojna światowa miała być finalną bitwą między teokratycznymi państwami centralnymi a demokratyczną ententą, zaś Czesi i ich dążenia narodowe mieli się stać awangardą postępu (Masaryk 1925).

T.G. Masaryk a historia socjologii: ponowne odkrywanie dawnych interpretacji?

Tomáš Garrigue Masaryk był wyjątkową postacią w dziejach czeskiej socjologii, jako jeden z pierwszych używając nazwy i propagując założenia nowej nauki oraz walnie przyczyniając się do wykształcenia pierwszej generacji socjologów akademickich. Jego rzeczywiste znaczenie jest wyjątkowo trudne do oszacowania. Zostając prezydentem Republiki Czechosłowackiej, zyskał pozycję nieporównywalną z jakimkolwiek innym uczonym, zapewne ułatwiając błyskawiczną instytucjonalizację dyscypliny, jego status powodował zaś, że nie można było przejść nad jego dziełem do porządku dziennego. Podobne postacie zostają zazwyczaj uznane za klasyków, przy czym istnieje tyleż obszerna, co różnorodna literatura na temat klasycznych socjologów. Jedni przypisują im rolę symboli poszczególnych orientacji teoretycznych współczesnej nauki (Alexander 1989), drudzy próbują w ich dziełach odnaleźć przesłanki ich nieprzemijającej wartości. To ostatnie jest o tyle naiwne, że samo uzyskanie statusu klasyka to wynik arbitralnej selekcji i uaktualniającej reinterpretacji dzieła (Baehr, O'Brien 1994: 82-85). Masaryk to klasyk szczególnie kłopotliwy, jako że jego socjolo-

giczna sława miała lokalny charakter i choć nie był zupełnie nieznaną za granicą, jego znana w świecie twórczość naukowa leżała na marginesie socjologii. Na dodatek okoliczności sprawiły, że kontekst i sposób jego interpretacji uległ szczególnie gwałtownej zmianie. Pierwsze pokolenie czeskich socjologów akademickich widziało w nim prekursora prawdziwie naukowej refleksji nad społeczeństwem, ceniąc za wniesienie idei naukowości i krytykując za odstępstwa od narzucanych przezeń standardów. Ponieważ po drugiej wojnie światowej został Masaryk autorem zakazanym, nie mogła nastąpić niedostrzegalna reewaluacja i/lub reinterpretacja jego spuścizny i u progu lat 90. wyłonił się on jako całkiem nowy klasyk-antypozytywista, antycypujący współczesne nurty socjologii interpretującej, względnie socjologiczny eseista zainteresowany kryzysem i tożsamością człowieka nowoczesnego. Łatwość porównania dwóch stylów recepcji pozwala dostrzec przebieg procesu tworzenia klasyka przez jego dekontekstualizację (wyrwanie z właściwego mu kontekstu intelektualnego drugiej połowy XIX w.) i rekontekstualizację (umieszczenie w uniwersalizującym konstrukcie intelektualnym kryzysu nowoczesności względnie w uaktualniającym kontekście przełomu antypozytywistycznego).

Już Robert K. Merton dostrzegał napięcie między historią socjologii a użyciem dawnej teorii do budowy współczesnej teorii socjologicznej, choć sam jeszcze na poważnie zastanawiał się nad kwestiami w rodzaju pożytku z klasyków socjologii jako wzoru określającego standardy pracy intelektualnej (Merton 1982: 25-27, 56-59). Analiza twórczości socjologicznej Masaryka pokazuje, że dla kogoś, kto wybrał perspektywę historyka, najbardziej owocne okazuje się ponowne umieszczenie go w oryginalnym, dziewiętnastowiecznym kontekście. Interpretując jego dzieło, warto go więc ponownie oddać tym, którzy jeszcze potrafili go weń wpisać — Emanuelowi Chalupnému, Josefowi Fischerowi, czy Josefowi Královi.

Literatura

- Alexander Jeffrey. 1989. *Introduction w: idem Structure and Meaning. Rethinking Classical Sociology*. Columbia University Press. New York.
- Baehr Peter, O'Brien Mike. 1994. *Founders, Classics, Cannon*. „Current Sociology”, no. 1.
- Batowski Henryk. 1930. *T.G. Masaryk a Polska*. „Przegląd Współczesny”, IX, nr 96.
- Bláha Inocenc Arnošt. 1912. *O některých směrech současné sociologie*. „Česká mysl”, XIV.

- Bláha Inocenc Arnošt. 1913. *Kritický realism v sociologii*. „Česká mysl“, XIV.
- Brown Richard H. 1977. *A Poetic for Sociology*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Chalupný Emanuel. 1937. *T.G. Masaryk jako sociology*. MSS — Melantrich. Praha.
- Chalupný Emanuel. 1948. *Sociologie. Cz. II: Dějiny sociologie. T. 2. Vývoj sociologie v 19. století (1835–1904)*. Samcovo knihkupectví. Praha.
- Comte Auguste. 1961. *Metoda pozytywna w szesnastu wykładach*. Opr. J. Émile Rigolage, přeł. W. Wojciechowska. PWN. Warszawa.
- „Czech Sociological Review”. 1995, no. 1 [Numer monograficzny z okazji stulecia wydania *Českej otázky*].
- Čapek Karel, Masaryk Tomáš G. 1990. *Hovory s T.G. Masarykem*. Československý spisovatel. Praha.
- Durkheim Émile. 2006. *Samobójstwo: Studium z socjologii*. Przeł. K. Wakar. Przedmowa A. Sułek. Red. nauk. E. Tarkowska. (Biblioteka Myśli Socjologicznej) Oficyna Naukowa. Warszawa.
- Fischer Josef Ludvik. 1930. *Dvě kapitoly k Masarykově sociologii*. „Sociologická revue”, 1, nr 1-2 [Za: Zdeněk R. Nešpor, Anna Kopecká (red.). *Edice českých sociologických časopisů* (CD-ROM), Sociologický ústav AV ČR — MathAn. Praha 2011].
- Foustka Břetislav. 1910. *Masaryk jako sociolog*. „Česká mysl“, XI, nr 1-2.
- Giddings Franklin H. 1928. *The Principles of Sociology*. The Macmillan & Co. London.
- Giddens Anthony. 1970. *Introduction*. [W:] Masaryk, Thomas G., Suicide and the Meaning of Civilization. The University of Chicago Press. Chicago — London.
- Havelka Miloš. 1995. *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*. Torst. Praha.
- Havelka Miloš. 2001. *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky” 1895–1989*. Nakladatelství Lidové noviny. Praha.
- Janák Dušan. 2009. *Hodnoty a hodnotení v sociologii Inocence Arnošta Bláhy: studie z dějin klasické české sociologie*. Masarykova univerzita. Brno.
- Kilias Jarosław. 1998. *Naród a idea narodowa: nacjonalizm T.G. Masaryka*. Scholar. Warszawa.
- Kilias Jarosław. 2000. *Narodowość jako problem naukowy. Naród w socjologii czeskiej okresu międzywojennego*. Scholar. Warszawa.
- Kilias Jarosław. 2001. „Socjologia bilansująca” czy „obiektywizm socjologiczny”? Dwa spory o charakter socjologii czeskiej okresu międzywojennego. „Studia Socjologiczne”, nr 2.
- Kovtun Jiří. 1994. *Tajuplná vražda. Případ Leopolda Hilsnera*. Sefer. Praha.
- Král Josef. 1938. *Masaryk sociolog*. „Sociální problémy“, 6, nr 1-2 [Za: Zdeněk R. Nešpor, Anna Kopecká (red.), *Edice českých sociologických časopisů* (CD-ROM), Sociologický ústav AV ČR — MathAn, Praha 2011].
- Machonin Pavel. 2005. *Česká společnost a sociologické poznání. Problémy společenské transformace a modernizace od poloviny šedesátých let 20. století do současnosti*. ISV nakladatelství. Praha.

- Macků Jan. 1966. *Brněnská sociologická škola a její místo v dějinách naší sociologie*. [W:] Juliána Obrdlíková (red.). Brněnská sociologická škola. Socialistická akademie. Brno.
- Masaryk Tomáš G. 1900/1901. *Rukověť sociologie*, „Naše doba“, 8, nr 1-8.
- Masaryk Tomáš G. 1925. *Světová revoluce. Za války a ve válce*. Čin — Orbis. Praha.
- Masaryk Tomáš G. 1928. *Rewolucya światowa*. T. I-III. Instytut Wydawniczy Renaissance. Warszawa.
- Masaryk Tomáš G. 1948a. *Otázka sociální. Základy marxismu filosofické a sociologické*. T. I. Čin. Praha.
- Masaryk Tomáš G. 1948b. *Otázka sociální. Základy marxismu filosofické a sociologické*. T. II. Čin. Praha.
- Masaryk Tomáš G. 1990a. *Česká otázka. Naše nynější krize*. Svoboda. Praha.
- Masaryk Tomáš G. 1990b. *Jan Hus. Naše obrození a naše reformace*. JK. Praha.
- Masaryk Tomáš G. 1994. *Nová Evropa. Stanovisko slovanské*. Doplněk. Brno.
- Masaryk Tomáš G. 1995. *Rusko a Evropa. Studie o duchovních proudech v Rusku*. T. I. Ústav T.G. Masaryka. Praha.
- Masaryk Tomáš G. 1996a. *Karel Havlíček. Snaby a tužby politického probuzení*. Ústav T.G. Masaryka. Praha.
- Masaryk Tomáš G. 1996b. *Rusko a Evropa. Studie o duchovních proudech v Rusku*. T. II. Ústav T.G. Masaryka. Praha.
- Masaryk Tomáš G. 1996c. *Rusko a Evropa. Studie o duchovních proudech v Rusku*. T. III. Ústav T.G. Masaryka. Praha.
- Masaryk Tomáš G. 1998a. *Sebevražda hromadným jevem společenským moderní osvěty*. Praha. Ústav T.G. Masaryka.
- Masaryk Tomáš G. 1998b. *Theorie dějin dle zásad T.H. Buckla*. [W:] *Idem*. Přednášky a studie z let 1882–1884. Ústav T.G. Masaryka. Praha.
- Masaryk Tomáš G. 2000. *Moderní člověk a náboženství*. Masarykův Ústav AV ČR — Ústav T.G. Masaryka. Praha.
- Masaryk Tomáš G. 2001. *Základové konkrétné logiky (Třídění a soustava věd)*. Masarykův Ústav AV ČR — Ústav T.G. Masaryka. Praha.
- Masaryk Tomáš G. 2004. *Z počátků Athenaea 1883–1885*. Ústav T.G. Masaryka — Masarykův Ústav AV ČR. Praha.
- Masaryk Tomáš G. 2005. *Válka*. [W:] *Idem*. Válka a revoluce. Články — memoranda – přednášky — rozhovory 1914–1916. Ústav T.G. Masaryka — Masarykův Ústav AV ČR. Praha.
- Masaryk Tomáš G. 2012. *Praktická filosofie na základě sociologie*. [W:] *Idem*. Univerzitní přednášky I. Praktická filosofie. Masarykův Ústav a Archiv AV ČR — Ústav T.G. Masaryka. Praha.
- Mertl, Jan. 1929. *Předmluva*. [W:] Max Weber. Politika jako povolání. Orbis. Praha.
- Merton Robert K. 1982. *O historii i systematyce teorii socjologicznych*. [W:] *Idem*. Teoria socjologiczna i struktura społeczna. PWN. Warszawa.

- Musil Jiří. 1993. *Masarykova sociologická teorie: co je z ní i stále živé*. [W:] Masarykův sborník VIII. Ústav T.G. Masaryka. Praha.
- Musil Jiří. 1994. *Co je na Masarykově sociologii živé i v současné době*. [W:] Tomáš Garrigue Masaryk a sociologie. Sborník příspěvků z II. ročníku Masarykova semináře Masarykova muzea v Hodoníně. Masarykovo muzeum. Hodonín.
- Nejedlý Zdeněk. 1931a. *T.G. Masaryk*. T. I. 1850–1876. Ks. 1. Praha. Melantrich.
- Nejedlý Zdeněk. 1931b. *T.G. Masaryk*. T. I. 1850–1876. Ks. 2. Praha. Melantrich.
- Nejedlý Zdeněk. 1932. *T.G. Masaryk*. T. II. *Masaryk docent 1877–1882*. Melantrich. Praha.
- Nejedlý Zdeněk. 1935. *T.G. Masaryk*. T. III. *Na pražské universitě 1882–1886*. Melantrich. Praha.
- Nejedlý Zdeněk. 1937. *T.G. Masaryk*. T. IV. *První výboje*. Melantrich. Praha.
- Nešpor Zdeněk R. 2008. *Ne/naboženské naděje intelektuálů. Vývoj české sociologie náboženství*. Scriptorium. Praha.
- Nešpor Zdeněk R. 2011. *Republika sociologů. Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Scriptorium. Praha.
- Nový Lubomír. 1994a. *Filosof T.G. Masaryk. Problémové skici*. Doplněk. Brno.
- Nový Lubomír. 1994b. *T.G. Masaryk jako sociolog (vstupní teze)*. [W:] Tomáš Garrigue Masaryk a sociologie. Sborník příspěvků z II. ročníku Masarykova semináře Masarykova muzea v Hodoníně. Masarykovo muzeum. Hodonín.
- Nový Lubomír. 1995. Recenzja z: Miloš Havelka. *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*. Praha. Torst. „Czech Sociological Review”, nr 1.
- Obrdlík Antonín. 1937. *T. G. Masaryk. Jeho význam a místo v české sociologii*, „Sociologická revue“, 8, nr 3–4 [Za: Zdeněk R. Nešpor, Anna Kopecká (red.). *Edice českých sociologických časopisů* (CD-ROM). Sociologický ústav AV ČR — MathAn, Praha 2011].
- Obrdlíková Juliána. 1966. *Sociologická metoda* In. *Arnošta Bláhy*. [W:] *Idem* (red.). Brněnská sociologická škola. Socialistická akademie. Brno.
- Park Robert, Burgess Ernest, W. 1921. *Introduction of the Science of Sociology*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Petrusek Miloslav. 2006. *Sociologie a literatura*. Československý spisovatel. Praha.
- Petrusek Miloslav. 1994. *TGM: Sociologie mezi vědou a uměním*. [W:] Tomáš Garrigue Masaryk a sociologie. Sborník příspěvků z II. ročníku Masarykova semináře Masarykova muzea v Hodoníně. Masarykovo muzeum. Hodonín.
- Petrusek Miloslav. 2006. *Společnost pozdní doby*. Sociologické nakladatelství. Praha.
- Petrusek Miloslav, Narbut, Nikolaj. 2009. *Jak znal Masaryk své sociologické současníky*. [W:] Masarykův sborník XIV. 2006–2008. Masarykův Ústav AV ČR — Ústav T.G. Masaryka. Praha.
- Polák Stanislav. 2000. *T.G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 1*. Ústav T.G. Masaryka. Praha.

- Polák Stanislav. 2001. *T.G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 2.* Ústav T.G. Masaryka. Praha.
- Polák Stanislav. 2004. *T.G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 3.* Masarykův Ústav AV ČR. Praha.
- Polák Stanislav. 2006. *T.G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 4.* Masarykův Ústav AV ČR. Praha.
- Polák Stanislav. 2009. *T.G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 5.* Masarykův Ústav AV ČR — Ústav T.G. Masaryka. Praha.
- Polák Stanislav. 2012. *T.G. Masaryk. Za ideálem a pravdou 6.* Masarykův Ústav AV ČR — Ústav T.G. Masaryka. Praha.
- Rádl Emanuel. 1932. *Věda a politika.* „Naše doba“, XXXIX.
- Schmidt-Hartmann Eva. 1984. *Thomas G. Masaryk's Realism: Origins of a Czech Political Concept.* R. Oldenbourg Verlag. München.
- Small, Albion W., Vincent, George E. 1894. *An Introduction to the Study of Society.* American Book Company. New York — Cincinnati — Chicago.
- Šapoval Mykyta J. 1930. *Masaryk jako sociology.* „Sociologická revue“, 1, nr 1-2, 3-4 [Za: Zdeněk R. Nešpor, Anna Kopecká (red.). *Edice českých sociologických časopisů* (CD-ROM). Sociologický ústav AV ČR — MathAn. Praha 2011].
- Škrach Vasil K. 1932. *Rozhledy po české sociologii. Sociologický objektivism: J.L. Fischer, Uhlř, Merl.* „Česká mysl“, XXVIII.
- Tomáš Garrigue Masaryk a sociologie. Sborník příspěvků z II. ročníku Masarykova semináře Masarykova muzea v Hodoníně.* 1994. Masarykovo muzeum. Hodonín.

Tomáš Garrigue Masaryk as Sociologist

Jarosław Kiliás

Abstract

Tomáš Garrigue Masaryk, the symbolic founding father of the Czech sociology, profoundly influenced the whole first generation of academic sociologists, who felt obliged to cope with his theoretical heritage. The sociologists of the interwar period perceived him as a follower of Comte, praising him as a promoter of the truly scientific study of society, although they criticized inconsistencies of his sociology project and research practice. Blacklisted during the Communist period, Masaryk reappeared only after 1989, this time being presented mostly as an opponent of sociological naturalism, a predecessor of interpretative sociology, or a sociological impressionist. In fact, a closer examination of his sociological writings indicates that the early interpretations were justified. His main inspiration was indeed the Comtean positivism, and although he rejected extreme naturalism and evolutionism, their rejection was only a negative

program which he himself was not able to follow. Masaryk considered the individual the sole base of the society and the introspective psychology the only foundation of humanities. However, he did not manage to invent any theoretical instruments comparable to those he rejected. As a result, his vision of society was marked by one-sided intellectualism and eclectic.

Keywords: Tomáš Garrigue Masaryk, Czech sociology, Comtean positivism, society, introspective psychology.